

Оксана Орленко

Прийменникові конструкції на позначення простору та часу у фразеології

Просторовий і часовий домени є базовими у процесі сприйняття, пізнання та взаємодії людини зі світом, оскільки представляють чотири фізичні виміри, у яких існують світ і людина. Поняття категорії простору є основою для категоризації та концептуалізації абстрактних концептів. Хоча фразеологізми семантично нерозкладні, проте структуровані відповідно до граматичних законів мови, і «всередині» фразеологізму зв'язок між словами повинен бути вмотивованим. Неабияку роль у формуванні образної схеми відіграють прийменники, які профілюють відношення між фізичними об'єктами.

А. Тайлер і В. Еванс наголошують, що прийменники реалізують постійні конвенційні смисли, пов'язані з ними (Tyler, Evans 2003). Безумовно, конкретні відношення профілює не лише прийменник, а вся прийменникова конструкція; значення руху, траєкторії профілює ситуативний контекст, переважно дієслово, але в деяких випадках і загальна прагматика та наші уявлення про світ. Дослідники розглядають прийменники через призму такої моделі світу, яку називають принциповою полісемією (principled polysemy), тобто значення, які профілюють прийменники в різних прийменникових конструкціях, утворюють семантичну мережу (semantic network); центральні значення (протосцена, proto-scene), які пов'язано з прийменниками, вирізняють за двома критеріями: 1) концептуальний зміст асоціюється лише з одним значенням; 2) зміст не залежить від контексту (Tyler, Evans 2003: 37–63). Периферійні значення прийменників розвиваються завдяки дистрибутивним можливостям: елемент конструкції, який займає центральну, «фокусну», позицію – траєктор (trajector, TR); дієслово може профілювати значення руху / статичності і траєкторії; елемент тла – орієнтир (landmark, LM – терміни Р. Ленекера (Langacker 2000)), слугує точкою відліку у визначенні положення траєктора. Синтаксична одиниця в цілому у взаємодії її членів забезпечує розвиток значення, яке пов'язано з прийменником, ґрунтуючись на протосцені цього прийменника. Похідні значення часто мають метафоричний зв'язок із протосценою.

Мета статті – прослідкувати, як схематизація простору і часу мотивує значення фразеологізмів на прикладах української, сербської й англійської мов. Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання таких за вдань: розглянути фразеологічні одиниці, які містять у своєму складі первинні прийменники; визначити протосцени прийменників та прослідкувати шляхи розвитку їх семантики; з'ясувати, яким чином семантика прийменника впливає на мотивацію загального значення фразеологізму.

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці української, сербської й англійської мов, які містять у своєму складі прийменники. Предметом аналізу є семантика первинних прийменників та фразеологізмів.

Аналіз будови фразеологізмів сербської мови показує, що невелика кількість фразеологізмів має загальне фразеологічне значення простору (Мршевић-Радовић 2008: 29), що є актуальним і для фразеологізмів української й англійської мов, як з'ясувалося у ході цього дослідження.

Сприйняття людиною простору ґрунтується, перш за все, на візуальній перцепції. Та візуальна інформація, яку отримує людина з навколишнього світу, слугує вихідним пунктом для інтерпретації простору та породження його опису природною мовою. Для повсякденного розуміння простору пріоритетними є топологічні властивості, на відміну від наукової картини світу, яка орієнтована на точні, метричні характеристики. Другий аспект – антропоцентричність, тобто концептуалізація простору відбувається за моделлю, яка спирається на уявлення про співвідношення частин людського тіла (*human body part model* (Talmy 2000)). Концепція близького простору заснована на людській чуттєвій оцінці фізичних (тілесних) можливостей, які перевіряються під час руху. Стосовно віддаленого простору, хоча й тут рух має важливе значення, ситуація дещо складніша.

Схема ПОВЕРХНЯ

Простір

Прийменники *на* (+Loc.)¹ в українській і сербській мовах та *on* в англійській профілюють відношення, у яких TR розташовано вище, ніж LM,

1 У статті використовуємо латинські назви відмінків для уніфікації морфологічної термінології української та сербської мов.

між учасниками сцени є контакт, обумовлений вагою TR-а. TR перебуває у статиці. Прототипним для LM є наявність поверхні, яка є ключовою позицією TR-а. Ця протосцена відображає схему просторових відношень, яку будемо називати ПОВЕРХНЯ (Схема 1). Така просторова сцена є найкращою для візуального сприйняття об'єктів людиною.

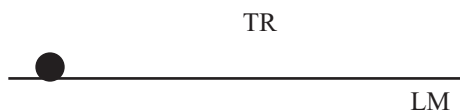

Схема 1

‘Близько’

серб.: (1) *бити на дохват(у) руке*

LM у (1) позначає прототипну відстань, у межах якої людина здатна оперувати оточуючими об'єктами без зусиль, і вказує на найкраще положення TR-а для потенційного контакту з людиною.

Д. Мршевич-Радович (Мршевић-Радовић 2008: 30) зазначає, що крок представляється як мінімальна одиниця міри простору; активний орган руху (нога, рука, око) в русі, безпосередньо здійснюючи свою прототипну функцію, описує радіус простору, який концептуалізується як «близькість» і в якому людина є центром: предмет, якого сягає погляд спостерігача; предмет, якого торкається рука; простір, який можна подолати одним кроком. Оскільки просторові відношення є базовими для концептуалізації й абстрактних понять, схема поверхні у сполученні з цими словами переноситься на вербалізацію іншої діяльності людини. Так, у прикладі (2) вона є основою для значення ‘близькість мети’; у (3) релевантним є векторність руху людини, що спричинює значення ‘випередження в діях’; у (4) значення ‘стеження’ базується на можливості візуального сприйняття. У (5) слово кожен вказує на можливість взаємодії людини з TR-ом у значно ширшому радіусі.

серб.: (2) *бити на корак од циља / решења*

укр.: (3) *бути на крок попереду*

серб.: (4) *држати / имати кога на оку*

‘Скрізь’

укр.: (5) *на кожному кроці*

(6) *по всіх усядах; по (всіх) світах*

Ще одним прийменником, який профілює схему поверхні в українській і сербській мовах, є *по* (+Лос.). Його протосцена відрізняється від попередньої тим, що релевантною для TR-а тут є не одна точка на поверхні LM-а, а їх множинність. Образну схему прийменника *по* представлено на Схемі 2. Протосцена прийменника *по* цілком зумовлює значення ‘скрізь’ в українській мові (6).

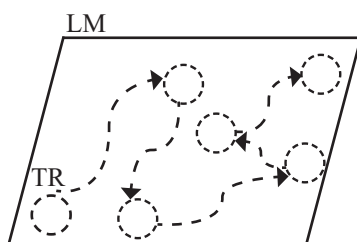

Схема 2

Фразеологізми (7), (8), (9), (10) містять компоненти, які позначають концепти, що перебувають поза звичним полем зору людини, є міфічними явищами. Перебування TR-а в безпосередньому контакті з ними неможливе для сприйняття людиною органами чуття.

‘Далеко’

укр.: (7) *на краю світу*

(8) *у дідька / чорта на рогах*

(9) *у чорта на болоті*

серб.: (10) *на краю света*

Прийменник на (+Асс.) – он передбачає варіацію Схеми 1 у сполученні з динамічним дієсловом (11), (12). Ключовою позицією TR-а залишається поверхня LM-а (Схема 3).

Схема 3

укр.: (11) *на край світу*

серб.: (12) *на крај света*

Схема 3 релевантна і для значення ‘будь-куди’, ‘куди хоч’.

укр.: (13) *на всі чотири; на всі чотири боки; на (всі) чотири вітри/сторони*

Час

Час, як і простір, концептуалізується з позицій антропоцентризму, перш за все, тому, що людина нездатна виміряти абсолютний, реальний час. За моделлю структурування простору, відбувається й концептуалізація часу. Як простір людина не може сприймати абстрактно, а лише частинами, у певних межах, так і час не мислиться як необмежена протяжність. Тому в когнітивній діяльності людини час є обмеженим, поділений на різні за тривалістю відрізки. Критерій неоднорідності простору завдяки механізму концептуальної метафори стає релевантним і для структурування часу. Момент відповідає місцю у просторі, точці, а триваліший проміжок часу – відрізок часу – співвідносний із відстанню у просторі. Дж. Лакофф і М. Джонсон визначають дві онтологічні метафори, пов’язані зі сприйняттям часу: ЧАС – ЦЕ РУХОМИЙ ОБ’ЄКТ (TIME IS A MOVING OBJECT); ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРИЗЬ НЬОГО (TIME IS STATIONARY AND WE MOVE THROUGH IT) (див. Lakoff, Johnson 2003: 42–45, Boroditsky 2011).

‘Незабаром’

укр.: (14) *на носі*

(15) *на порозі*

Так, у (14) часове значення засноване на моделі частин тіла людини і метафорі ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРИЗЬ НЬОГО. Зважаючи на будову людського тіла та прототип руху, ніс є найближчою точкою на тілі людини до TR-а та першим опиняється в зоні потенційної взаємодії. У (15) задіяно метафору ЧАС – ЦЕ РУХОМИЙ ОБ’ЄКТ і прототип людського житла.

Розуміння часу як відносної величини дозволяє виокремити ще одну характеристику часу – циклічність, яка забезпечує систему виміру часу, засновану на циклічному русі земної кулі навколо Сонця і своєї осі, що зумовлює очевидну зміну дня і ночі та сезонів. У денному циклі початковим є етап, який уможливорює зорове сприйняття людиною навколишнього світу – світанок. За посередництвом метафори ЧАС – ЦЕ РУХОМИЙ ОБ'ЄКТ і схеми поверхні утворюються значення 'рано' (16), (17) та 'пізно', 'наприкінці' (19). Для (18) ключовою є лінійна характеристика часу, заснована на лінійності подій.

'Рано'

укр.: (16) *ще й на зорю не займається*

(17) *ще й на світ не зоріло*

'Наприкінці'

укр.: (18) *на шапкобрання*

Особливо продуктивна фразеологічна модель, заснована на схемі поверхні, має значення 'ніколи'. Момент структуровано як місце у просторі, точку. Значення 'ніколи' виникає внаслідок поєднання особливостей схеми поверхні та неіснуючих або невизначених явищ і подій, що зумовлює логічну невідповідність.

'Ніколи'

серб.: (19) *на коњски велигдан*

(20) *на Ђурин петак*

(21) *кад на врби роди грожђе*

укр.: (22) *на Миколи та й ніколи*

В українській мові неможливе явище мотивувало значення 'нісенітниця, вигадка' (23), не задіюючи часового аспекту, на відміну від сербської мови (21).

укр.: (23) *на вербі груші, а на осиці кислиці*

Схема поверхні є релевантною для концептуалізації стану: у (24) атрибути успіху виконують функцію LM-а, розвивається значення вигідного соціального становища; у (25) значення соціальної конвенції несе звичайна просторова сцена завдяки метонімії; у (26) в англійській мові для

вербалізації стану задіяно схему поверхні, а в українській – схему вмістища, про яку мова йтиме далі.

(24) *rest on one's laurels*

(25) *be on the house* = 'за рахунок закладу, безкоштовно'

(26) *be on the drink* = *перебувати в запої*

Схема ВМІСТИЩЕ

Схему вмістища репрезентує прийменник *в*² / *у* / *in* (+Loc. в українській і сербській мовах). У протосцені LM має очевидні фізичні межі (стінки), між якими розташовано TR, існує й зовнішній простір, який перебуває поза межами LM-а та до його вмісту не входить (Схема 4). TR перебуває в статиці, ступінь заповнення внутрішнього простору LM-а тілом TR-а є неважливим для схеми.

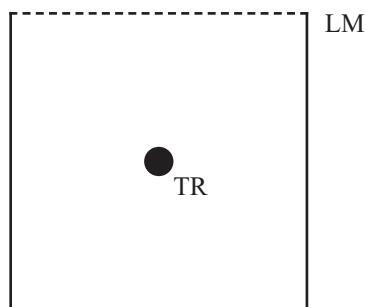

Схема 4

Доволі широка семантична мережа прийменника *в* і його корелятивів заснована на роботі ментального механізму, який базується на вживанні метафори КОНТЕЙНЕР (Lakoff, Johnson 2003: 30–31), коли опозиція «ззовні↔всередині» переноситься на природне середовище та простори, які не мають видимих меж, часові концепти та поняття абстрактних категорій (дій, подій, занять, емоційних, соціальних станів тощо).

2 В українській мові прийменник *в* має фонетичні варіанти *у*, *уві*, *вві*, *ув*, що обумовлено стилістикою українського тексту.

Простір

Трансформація схеми вмістища (Схема 5) забезпечує використання прийменника *в/у* (+Acc.) у значенні ‘близько’, а застосування метонімії як когнітивного механізму – розвиток значення ‘спільність дій’ (27), (28), (29).

‘Близько’

укр.: (27) *ніс у ніс; плече в плече*

серб.: (28) *брк у³ брк*

англ.: (29) *go hand in hand*

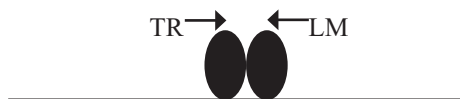

Схема 5

Час

Звукова алюзія та метафора КОНТЕЙНЕР переносять схему вмістища на діяльність людини, що дозволяє говорити про входження одного звука в інший у термінах простору і забезпечує значення ‘пізно’ (30).

‘Пізно’

укр.: (30) *у свинячий голос*

Опозицію «ззовні↔всередині» разом із *в* (+Acc.) утворює прийменник *з⁴* (+Gen.), який указує на вихід TR-а поза межі LM-а у конструкціях із динамічним дієсловом (Схема 6). Приклад (31) відображає антропоцентричну модель світу та уявлення про пізнання людиною навколишньої дійсності, залучаючи атрибути початкового етапу когнітивної діяльності, що є основою для значення ‘віддавна’. Образна схема прийменника з переноситься на мисленнєву діяльність, що є результатом застосування метонімічної моделі.

3 У сербській мові також існує варіант *брк уз брк*, який прямо відображає схему безпосередньої близькості.

4 Та його фонетичні варіанти *із, зі* в українській мові.

‘Віддавна’

укр.: (31) *знати з пелюшок*

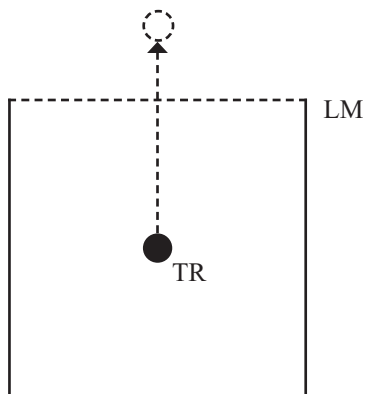

Схема 6

Стан

Образна схема вмістища має додаткове значення ‘захищеності’; метафора КОНТЕЙНЕР, застосована до прийменника *в* (та його корелятивів), разом із онтологічними порівняннями утворюють фразеологізми на позначення станів (32), (33).

англ.: (32) *be snug as a bug in a rug* = ‘затишно, комфортно влаштуватися’

серб.: (33) *бити у својој води* = ‘комфортно почуватися’

У прийменникових конструкціях із динамічними дієсловами образна схема вмістища дещо трансформується для відображення руху TR-а (Схема 7). У (34) на основі варіації схеми прийменника *в* і метонімії знаряддя візуальної перцепції та найкращої позиції для об’єкта спостереження розвивається значення ‘набридати’.

укр.: (34) *лізти в очі* = ‘набридати’

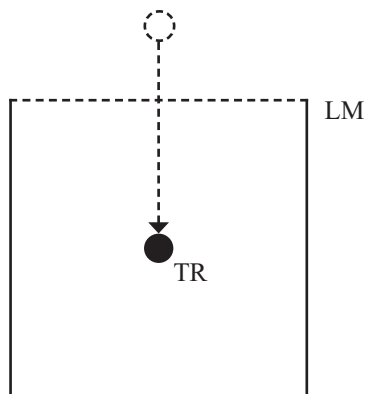

Схема 7

Схема ПЕРЕШКОДА

Якщо в попередніх схемах спостерігач перебував поза сценою та його положення не було релевантним для образної схеми, то у протосцені прийменника *за / за (iza) / behind (after, over)* важливим є розташування спостерігача. LM розташовано фронтально відносно спостерігача, TR – з тильного боку LM-а (Схема 8). Таке розташування TR-а може спричинити неможливість його зорового сприйняття спостерігачем: оскільки LM прототипно є більшим, ніж TR, то являтиме собою перешкоду цьому.

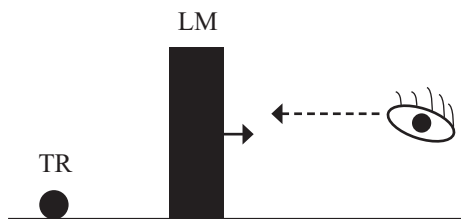

Схема 8

Схема перешкоди цілком зумовлює значення ‘далеко’ (35), (36), (37) та разом із заперечною часткою *не* – ‘близько’ (38). У (39) на основі близькості та особливої позиції спостерігача з’являється значення стеження.

‘Далеко’

укр.: (35) *за горами й долами*

(36) *світ за очі* = ‘абикуди’

серб.: (37) *Богу иза леђа (за леђима)*

‘Близько’

укр.: (38) *не за горами*

серб.: (39) *бити коме за петама*

Час

Просторова близькість переноситься і на часову градацію, так фразеологізм (38) має й значення ‘незабаром’. Фразеологізм (40) означає близьку біду, нещастя, оскільки ці явища є небажаними для людини, відбувається зміна у репрезентації вектора руху подій, який спрямований не назустріч людині, як у прототипній ситуації, а вслід їй. Говорячи, про певну епоху, люди співвідносять той відрізок часу з життям визначної особистості чи вигаданого персонажу, який і займає позицію LM-а (41).

‘Скоро’

укр.: (40) *(бути / стояти) за плечима*

‘Давно’

укр.: (41) *за царя Гороха (як людей було трохи); за царя Хмеля (як було людей жменя); за царя Панька / Томка (як була земля тонка)*

Абстрактні значення

У (42) задіяно метафору погляд – це рух, а також зміщено точку уваги з TR-а на LM; TR фактично відсутній, і тільки схема прийменника *after* передбачає імпліцитний TR, який може становити перешкоду (загрозу) для виконання звичних операцій з об’єктами, які позначає LM.

англ.: (42) *look after the pence and the pounds will look after themselves*

Просторова схема перешкоди забезпечує захищеність TR-а від стороннього впливу, на основі цього розвивається значення зручного, приємного та захищеного становища (43).

укр.: (43) *у Бога за пазухою*

Схема ШЛЯХ

Схему шляху утворює поєднання схем перешкоди та вмістища. Її репрезентують прийменники *крізь* (*через*) / *кроз* / *through* (+Асс. в українській та сербській мовах). Прототипну ситуацію, яку експлікує прийменник *крізь*, характеризують такі ознаки: TR і LM – фізичні об'єкти, які мають чіткі межі; динамічність взаємодії TR-а й LM-а (рух); наявність контакту між TR-ом та LM-ом; TR менший за розмірами, ніж LM; LM має таку структуру, що TR здатен проникнути між частками LM-а, тобто TR входить у межі LM-а з одного боку та виходить із нього з іншого боку (Схема 9). LM концептуалізується як перешкода на шляху TR-а. Д. Кліковац розглядає прийменники *кроз* і *through* у групі прийменників, які мають спільне значення 'вмістище' (Klikovac 2008: 236–239, 383–387).

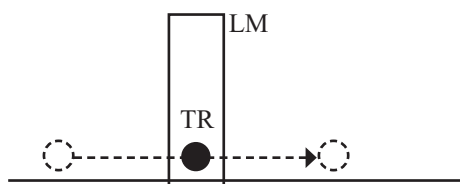

Схема 9

У фразеологізмах учасниками просторових сцен, які репрезентує прийменник *крізь* (та його кореляти), бувають переважно явища абстрактних категорій. Образна схема перешкоди є визначальною для творення значень фразеологізмів (44) та (45), а схема шляху – для (46).

Дія

укр.: (44) *крізь зуби цідити* = 'говорити невиразно, зі злістю'

Когнітивна діяльність

укр.: (45) *крізь пальці дивитися* = ‘не звертати уваги’

англ.: (46) *go through the mill* = ‘бути надзвичайно досвідченим’

У підсумку варто зазначити, що у статті розглянуто лише деякі значення, які можуть профілювати прийменники. Первинним прийменникам англійської, української та сербської мов властива складна й розгалужена мережа значень, яка розвивається завдяки здатності прийменників вживатися зі словами різного смислового навантаження, що, своєю чергою, забезпечують такі когнітивні механізми, як концептуальна метафора та метонімія, які діють за принципом аналогії на основі подібності чи суміжності. Так, первинне просторове значення локалізації стає актуальним не тільки для відношень між фізичними об'єктами, розташованими певним чином у просторі, а й для часових, кількісних, процесуальних і ментальних концептів, задіяних відповідними контекстуальними елементами у прийменникових конструкціях. Суттєвим є вплив просторових відношень і на формування фразеологічної семантики. Аналіз показав, що схематизація простору та часу значною мірою мотивує значення фразеологізмів в українській, сербській та англійській мовах.

Література

- МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Драгана, 2008: *Фразеологија и национална култура*. Београд: Чигоја.
- BORODITSKY, Lera, 2011: How languages construct time. Stanislas Dehaene, Elizabeth Brannon (ed.): *Space, Time and Number in the Brain: Searching for the Foundations of Mathematical Thought*. London: Elsevier. 333–341.
- KLIKOVAC, Duška, 2006: *Semantika predloga: Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 2003: *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- LANGACKER, Ronald, 2000: *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- TYLER, Andrea, EVANS, Vyvyan, 2003: *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning, and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.